

Szilágyi Zsolt

Isten veled fejlődésmodell!

Kecskemét alkalmazkodásának történeti sajátosságai

Bevezetés

Kétségtelen, nem egyszerű úgy írni egy település várossá válásának folyamataról, hogy az egyébként megkonstruálható fejlődési mintákat nem használjuk fel az elbeszélés során. Nem egyszerű azért sem ezzel próbálkozni, mert hiányoznak a bejáratott módszerek, és olykor maguk a kifejezések is, ha az eddig használt terminológiát háttérbe szorítjuk. Mégis úgy vélem, ideje megpróbálni más megközelítésben (is) tárgyalni egy-egy város történetét.

Ha városfejlődésről beszélünk, alapvetően arra gondolunk, hogy egymásra épülő fejlettségi szintek követik egymást, ahol a vizsgált település a korábbihoz képest egy későbbi állapotában már fejlettebbnek tűnik. Ez viszont csak a jelenből értelmezhető, amikor a történész és olvasója már ismeri a „végkifejeletet”. Ez a szemléletmód általánosan elterjedt, és nem vitatom, hogy létjogosult, hiszen a jelennek szól. Azzal viszont nem értek egyet, hogy e látószög még mindig kizárólagos a szakmunkák többségében. Tudniillik, amikor egy települést a változás közben, a változás folyamatában kívánunk értelmezni, olyan pozícióba kerülünk, ahol pillanatnyilag nem releváns a fejlődés fogalma, ahol sokkal inkább az átalakuláson van a hangsúly, és ahol az átalakulás nem ekvivalens a fejlődéssel. Az átalakulás ilyenkor legtöbbször alkalmazkodás, amelynek minden esetben van valamilyen kiváltó földrajzi, gazdasági, társadalmi, politikai vagy egyéb oka. Ezzel pedig megnyitható az értelmezés ama kontextusa, amelyben egy település úgy ölthet alakot az elbeszéléskor, hogy az az évszázadok során ne a fejlődés-központú látószögben jelenüljön meg, hanem úgy, mint amely a változó környezetekben formálódik, s amely szüntelen kihasznál és alkalmazkodik – amennyiben entitásként értelmezzük. Ebben a perspektívában a vizsgált település nem fejlettebb és nem fejletlenebb önmagához képest a különféle idősíkokban – mindössze a körülötte változó rendszerek szövetében formálódik: meglévő vonásai elhalványulnak vagy eltűnnek, esetleg újak keletkeznek. Innen nézve az adott kor lehetőségeinek kihasználásában dől el, hogy milyen teljesítményt nyújt egy-egy település, és hogy a települést miként formálja szándéka szerint a lakosság, az adott keretek között.

Bármennyire is fontos tehát a komparatív eljárás az utólagos jelentésadásakor, nem gondolom, hogy egyedül a fejlődésközpontú szemléletmód a kizárólagos eszköze a vizsgálatnak vagy az elbeszélésnek. Az összehasonlításakor szükségszerűen adódik, hogy az egyik település fejlettebbnek-fejletlenebbnek hat a másikkal szemben, mely reláció legtöbbször nem veszi figyelembe, hogy két olyan településről van szó, amelyek eltérő tájak és vidékek, eltérő lehetőségei mentén formálódtak. Ezzel persze nem azt kívánom sugallni, hogy hagyjunk fel az összehasonlítás módszerével, ellenkezőleg: fontosnak tartom az eljárást, hiszen segítségével markánsan megrajzolhatók a különbségek, amelyek további kutatásokra, vitákra ösztönözhetnek, esetleg közelebb vihetnek a folyamatok, a szerkezetek megértéséhez. A hangsúly azonban nem az összehasonlításon, hanem a megértésen van, mert bár az összehasonlítás hozzásegíthet a megértéshez, de egyúttal korlátot is jelent. Azzal, hogy egy települést állandóan valamely más település vagy települések kontextusában értelmezünk, megfosztjuk attól, hogy önmaga relációjában mondjunk róla valamit. Amennyiben úgy tekintünk egy településre az évszázadok során, hogy a település nem más, mint változások keltette szüntelen alkalmazkodás, akkor a vizsgálat fő kérdése is módosul. Következésképp nem az a kérdés, hogy mennyire fejlett egy település másokhoz mérten, hanem az, hogy milyen módon alkalmazkodott koronként a megváltozó körülményekhez, amelynek relációjában dől el, hogy sikeres vagy sikertelen választ adott-e. Vajon előnyére tudta-e fordítani a változást? Ez tehát az a látószög, amelynek alkalmazásával kísérletet teszek Kecskemét értelmezésére: előbb a fejlődési modell felállításával és párhuzamos dekonstruálásával, majd az alkalmazkodás kontextusába helyezésével, modellezésével.

A hazai történetírásban hosszabb időn keresztül tartotta magát az a nézet, miszerint Magyarország valamikor a középkor-kora újkor fordulóján „elkanyarodott” a nyugat-európai fejlődési vonaltól, így városai is eltérő utat jártak be. Pach Zsigmond Pál előbbi gazdaságtörténeti modelljéből¹ óhatatlanul következik, hogy a Kárpát-medencei városok, a nyugat-európaiakhoz képest, elmaradottabbak voltak – vagy legalábbis ez a nézet kanonizálódott. De következik mindebből az is, hogy a Kárpát-medence, különösen az Alföld, hasonlóan elmaradott, fejletlen régióként jelenült meg mind a történeti, mind a geográfiai szakmunkákban. Nos, ez a determináló, egyben „bénítólólag ható” nézet, vagy annak valamely változata, mind a mai napig makacsul tartja magát a közoktatásban, de helyenként még a felsőoktatásban is. Az elmúlt két-három évtizedben, kivált az utóbbi tizenöt évben, történtek ugyan elmozdulási kísérletek az értelmezésben, ám ezek az eredmények csak érthetetlenül lassan épülnek be a tananyagba. Alighanem ezért is jelenül meg még mindig olyan tájként a közvélekedésben az Alföld, mint amely az utóbbi évszázadokban elmaradott vidéke volt az országnak.

Az ezredfordulón Beluszky Pál külön kötetet szentelt a témának, amelyben elsőként fejtette ki, hogy „[n]em lehet [...] mindenkor s minden tekintetben megkésettnek, elmaradottnak tekinteni az Alföldet [...], s a fejlettségbeli differenciákkal magyarázni

¹ Pach 1963: 135–165. (különösen: 163–165.), 197–253. Az erről kialakult vitát lásd: Gyáni 1988, Pach 1991, Gyáni 1991, Hanák 1992, Pach 1992.

az ország más tájaitól való különbözőségét”.² Mintha háromnegyed évszázadnyi álmából ébredt volna fel a hazai geográfia és történetírás. Hiszen még 1926-ban is az szerepelt az egyik legelterjedtebb középiskolai földrajztankönyvben, hogy a „[g]azdasági előhaladás és építkezés dolgában ma a Magyar-medence [Kárpát-medence] összes vidékei közül az Alföld városai a legelső helyre küzdötték fel magukat”.³ Nehezen magyarázható, ezért külön kutatást igényelne, hogyan jutott el odáig a hazai történettudomány, hogy csaknem nyolc évtizeden keresztül elmaradott tájként beszélt az Alföldről.

Bácskai Vera Beluszky Pállal csaknem egy időben adta ki az iparosodás előtti városokról szóló könyvét. Ebben ő is szakít az elkanyarodási tézissel, s úgy fogalmaz, hogy a „magyar városfejlődés sajátos útja, a városhálózat sajátos összetétele nem megrekedés, hanem alkalmazkodás volt az ország gazdasági struktúrájához”, majd hozzátette, hogy „[é]n inkább sajátos útról beszélnék”.⁴ Tulajdonképp ezekből a sorokból kiolvasható a hazai várostörténet-írás új programja. Erre alapozva úgy vélem: nem a nyugat-európai viszonyokkal történő összehasonlítások adhatják meg a magyar városfejlődés jelentőségét és sajátos vonását, hanem kísérletet kell tennünk arra, hogy a városokat, illetve a városok évszázados útját inkább az állandóan formálódó, különféle (gazdasági, társadalmi, politikai, földrajzi stb.) környezeti hatások együttesében szemléljük, és próbáljuk megérteni.⁵ Ezek alapján Kecskemét esetében nem azt keresem, hogy mi hiányzik belőle, ami a „nyugati városokban” megvan, hanem azt igyekszem megérteni, hogy a változó körülmények, az átalakuló környezetek hatására hogyan formálódott olyan várossá, mint amilyennek a kortársak ismerhették a 20. század első felében.

Az Alföld másik arca

Az utóbbi egy-másfél évtizedben a korábbtól gyökeresen eltérő új, jóval kedvezőbb kép bontakozott ki a 19–20. századfordulós Alföldről. A különféle statisztikai mutatók alapján Beluszky Pál arra a megállapításra jutott, hogy az említett táj, a Kisalfölddel együtt, a Kárpát-medence legdinamikusabban fejlődő, modernizációban élen járó vidéke volt.⁶ Az új szemléletmód és a tájról alkotott új kép ösztönzőleg hatott a későbbi kutatásokra.⁷ Bebizonyosodott, hogy az Alföldön, a Kisalfölddel szemben, ahol a táj első fejlettségi övezetei az osztrák főváros köré rendeződtek⁸, gyökeresen eltérő fejlettségi térszerkezet alakult ki; talán azért is, mert a terület jóval nagyobb kiterjedésű volt.⁹ Nem egy-, hanem többközpontú fejlettségi háló jellemezte, ami egyben az Alföld sajátos vonását is adta.

2 Beluszky 2001: 11.

3 Lakos–Németh 1926: 31.

4 Bácskai 2002: 20.

5 Szilágyi 2012.

6 Beluszky 2001: 239.

7 Gyóri 2005, Szilágyi 2011, 2013, 2014a, 2015.

8 Gyóri 2006: 246–248.

9 Szilágyi 2015a: 81–90.

A nagy kiterjedésű táj belső fejlettségi-modernizációs gócai között koncentrikusan szerveződő, de sajátos módon csak mozaikos mintázatban kimutatható, eltérő fejlettségi övek formálódtak és működtek a 19–20. század fordulóján (1. ábra). Az öt központ közül kettő, utólagosan, a Duna–Tisza közén lokalizálható. A délen körvonalazódó Baja–Bácsalmás–Szeged vidéki (alföldi) viszonylatban kiemelkedő fejlettségű góc, az első világháborút követő területi rendezések után jelentőségét veszítette; tekintve, hogy a századfordulón még dinamikusan fejlődő, később azonban elcsatolt Szabadka–Újvidék–Zombor régió peremterületéhez tartozott. Az ettől északra, a főváros alföldi előterében körvonalazódó másik kiemelkedő fejlettségű terület, a Három Város (Cegléd–Nagykőrös–Kecskemét) vidékén formálódott. Kialakulásában jelentős szerepet játszott a Kárpát-medencei viszonylatban kiemelkedő forgalmú Budapest–Szeged–Temesvár vasútvonala (2. ábra). Kecskemét tehát ebben a relációban e dinamikusan fejlődő régióknak volt az egyik meghatározó települése a századelőn. Az első világháborút követően szerepe, földrajzi fekvéséből adódóan, felértékelődött a trianoni Alföld városhálózatában.

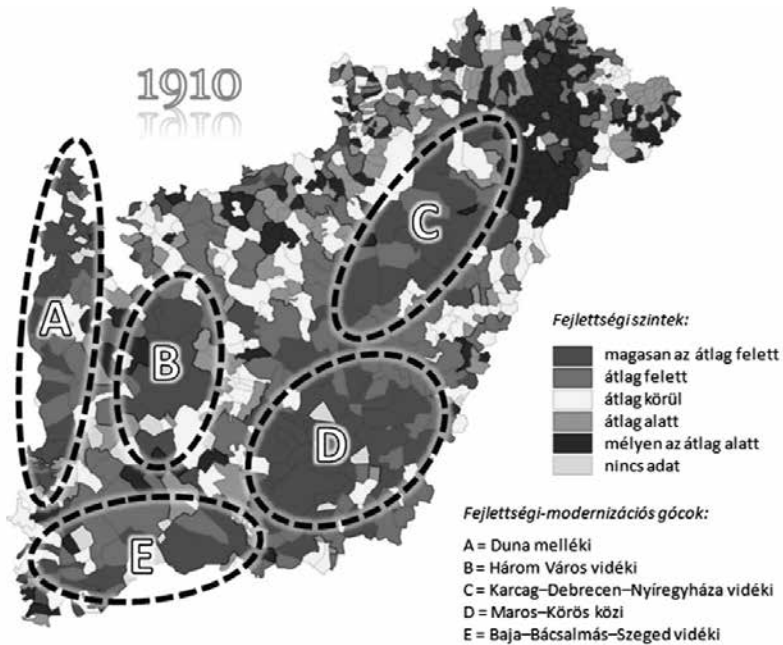
Már az eddig elmondottakból is kitűnik, hogy a köztudatban élő nyugat–kelet irányú fejlettségi lejtő tézise – legalábbis *abban a formában*, ahogyan azt általánosítva (az Alföldről) legtöbbször elgondoljuk – már nem tartható tovább.¹⁰ Kutatásaim alapján a települések fejlettsége és földrajzi hosszúsági koordinátája összefüggésében¹¹ egy, a korábbihoz képest jóval összetettebb századfordulós térszerkezet rekonstruálható (3. ábra). Először is, az alföldi települések fejlettségének kétségkívül van egy jól kivehető keleti irányba csökkenő vonása. Másodsor, és a hangsúly ezen van, a „lejtő” ellenére, nagyjából Szeged és Nyíregyháza között húzódó észak–déli sávban, tehát a Tiszántúl, folyóhoz közelebb eső felén, ahol a mezővárosok füzére figyelhető meg, egy átlagostól (falvak szintjén is!) fejlettebb régió húzódott (1. ábra).¹²

Amennyiben ezek után megpróbáljuk elképzelni ezt a „lejtőt”, úgy valami egészen más hasonlatra lesz szükségünk. Ezt helyettesítheti az, ha úgy gondolunk inkább a fejlettség felszínformáira, mint valami dombvidékre, ami bár lejt nyugatról keletre (még inkább északkeletre), közben azért helyenként (a Három Város vidékén, a Közép- és Dél-Tiszántúl Tiszához közelebb eső felén, háromnegyedén, illetve az Alföld déli peremén) emelkedik is. E „magasabb felszínnek” között északkelet–dél nyugati vonalban egy alacsonyabb fekvésű völgy húzódik, amelynek keleti fele tölcészerűen kiszélesedve a „legmélyebb” pontját adja az Alföld fejlettségi domborzatának. Ebből kitűnik, hogy a merev „lejtőkép” helyett

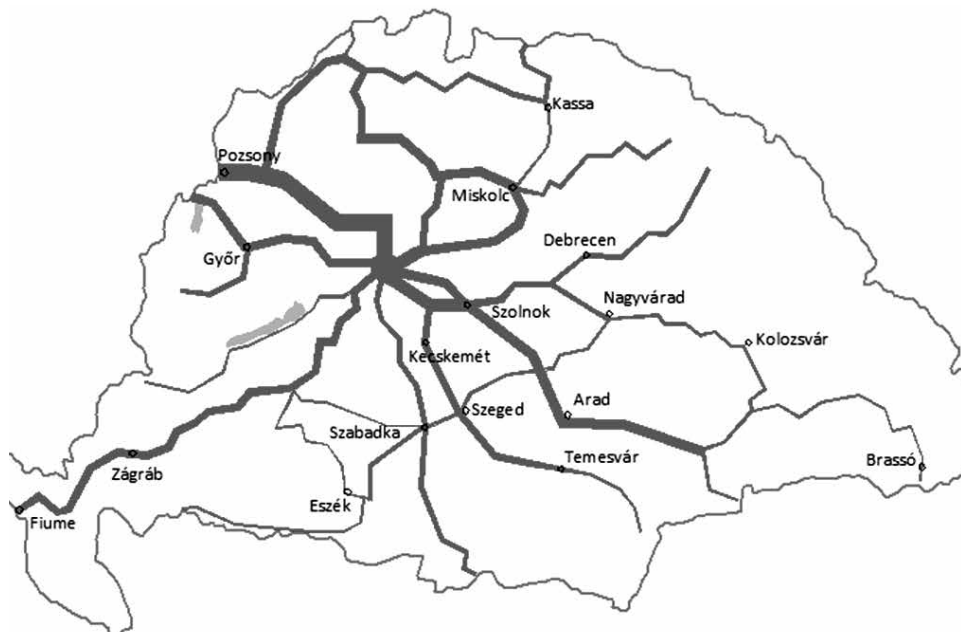
10 Még Bulla Béla írta *Az Alföld* című kismonográfiájában, nem minden előzmény nélkül 1940-ben, hogy az „élet lüktetésének elhalkulása nyugatról kelet felé [...] élesen kirajzolódik” (Bulla 1940: 58.). Később ennek a nézetnek engedett implicit formában teret Mendöl Tibor is, amikor úgy fogalmazott, hogy az „Alföld múltja máig nem érte utól [sic!] a nyugati országrészek fejlettségét” (Bulla–Mendöl 1947: 227.). Ennek két legfőbb okát a településállomány nagy részének török kori elpusztulásában, illetve a táj ásványkincsekben való szegénységében látta.

11 A módszert lásd Nemes Nagy 2009: 74–78., különösen 76.

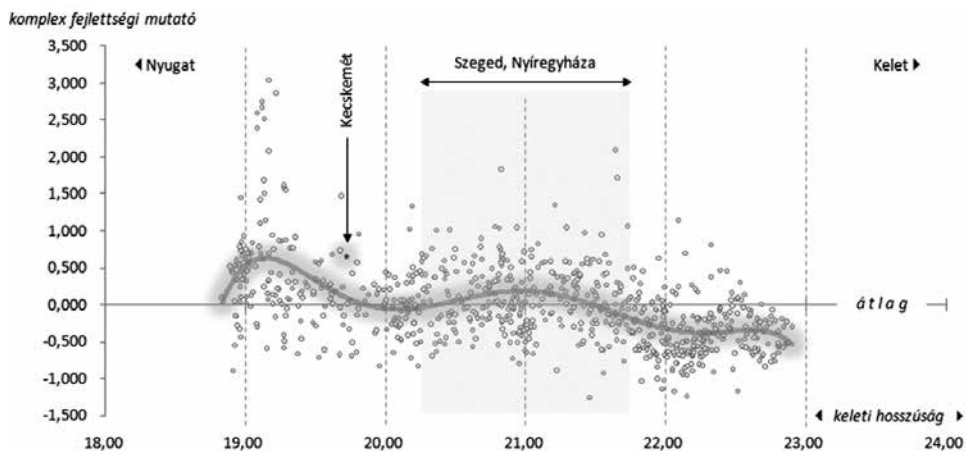
12 A trianoni Alföld településeinek fejlettségi mutatóit s komplex fejlettségi értékeit lásd: Szilágyi 2015a: 92–112.

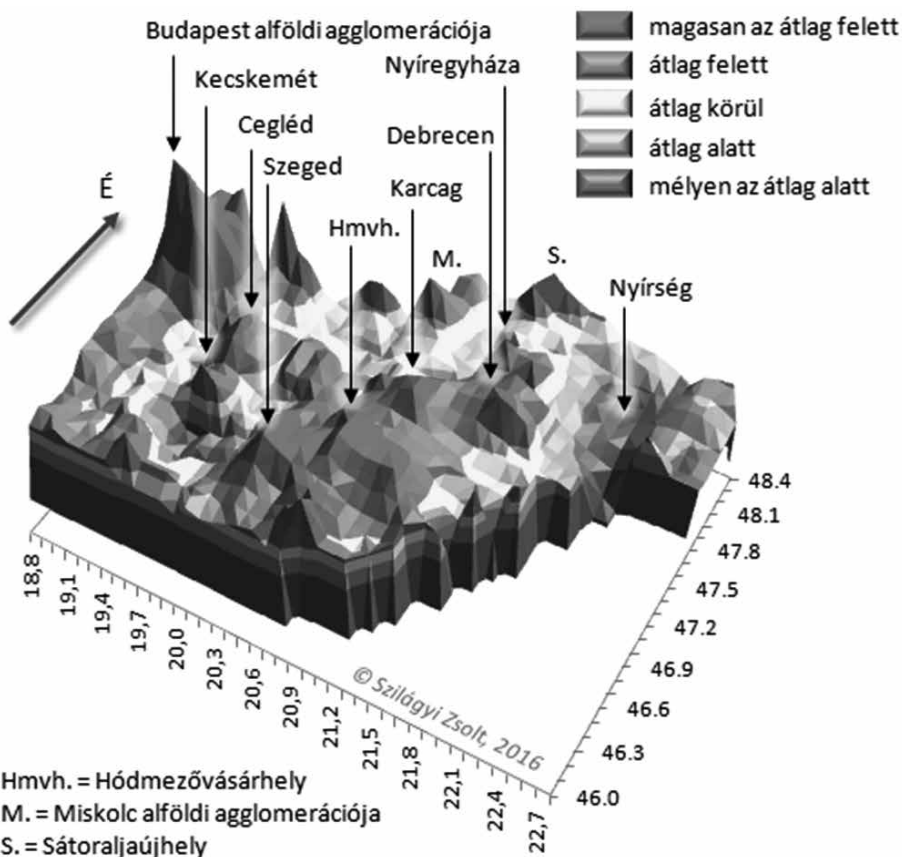
1. ábra: Az Alföld fejlettségi-modernizációs gócai és a táj településeinek átlaghoz mért fejlettségi szintje 1910-ben. Forrás: MSK Ús. 42., 46., 48., 99. kötet. Saját számítás és szerkesztés, vö. Szilágyi 2015a: 80. Megjegyzés: átlag = 0,00, szórás = 1,00, magasan az átlag felett (3,035–0,512), átlag felett (0,511–0,133), átlag körül (0,132 és –0,130 között), átlag (–0,131 és –0,382 között), mélyen az átlag alatt (–0,383 és –1,255 között).

2. ábra: A Kárpát-medence főbb vasútvonalainak forgalma a 20. század elején. Forrás: MGT 1928. Fodor Ferenc térképe alapján saját szerkesztés.

3. ábra: Az alföldi települések fejlettségi szintjének nyugat-kelet irányú trendje 1910-ben. Forrás: MSK Us. 42., 46., 48., 99. kötet, saját számítás és szerkesztés, vö. Szilágyi 2015a: 89. Megjegyzés: a körök az egyes településeket jelenítik meg a földrajzi helyzet és a fejlettség szintjének koordinátájában.

4. ábra: Az Alföld fejlettségi membránja 1910-ben. Forrás: MSK Ús. 42., 46., 48., 99. kötet, saját számítás és szerkesztés.

sokkal inkább egy változatos formavilágú, flexibilis „fejlettségi membránnal” van dolgunk (4. ábra).

Szélesebb perspektívába helyezve az eddig elmondottakat megfogalmazható, hogy a török kori településállomány jelentős részének elpusztulása – a 20. század eleji modernizáció és fejlettség kérdése felől közelítve – talán a szükségesnél még mindig jóval negatívabb megítélés alá esik. Holott mindezek után aligha kérdéses, hogy azok a területek értek el „magasabb” fejlettségi szintet a 20. századra, ahol a pusztítás mértéke nagyobb volt a 16. század során. Ezzel szemben azok a területek, ahol csaknem érintetlen maradt a középkori, „aprófalvas” településállomány, kevésbé tudtak „mobilizálódni”. A sűrű szövésű településháló miatt ezeken a vidékeken olyan nagy kiterjedésű mezővárosok sem alakulhattak ki, amelyek máshol a fejlődés alföldi útját¹³ képviselték. Ennek függvényében e területek másféle „fejlődési úton” jártak, ami nem lemaradást, és főleg nem elmaradottságot jelent, sokkal inkább azt, hogy a helyi viszonyokhoz való legteljesebb alkalmazkodás, a fennálló struktúrák közepette, mindössze annyira volt elegendő, mint amit a vizsgálat a századelőn ezen a vidéken kimutatott.

Az előbbiből következik, hogy a 19–20. századi alföldi modernizáció egyik előzménye, ha nem is előfeltétele, a 18. századra kialakult ritkább településállomány, illetve annak kiemelkedő „szigetei”. Szigetek vagy zárványok, nézőpont kérdése¹⁴, környezetükhöz (vidékükhöz) képest egészen más lehetőségeket, az önmegvalósítás legkülönbélebb tárházát kínálták lakóik számára. Hogy „multikulturális” központok lettek volna ezek a szigetek, azt ma már árnyaltabban látom, mint pár évvel korábban¹⁵, azt viszont továbbra is fenntartom, hogy bizonyára olyan helyekről, központokról van szó, ahol összetettebb struktúrái jöttek, jöhettek létre a gazdaságnak és a társadalomnak helyi szinten. Ezek a szigetek, amelyek egy-egy várost, olykor városok – térben egymáshoz közel fekvő – csoportját jelentették az Alföldön, olyan interakciós teret képeztek, kínáltak a vándormozgalomból is bőven táplálkozó, növekvő társadalmuk számára, ahol a toleránsabb viselkedésforma kialakítása elengedhetetlen velejárója volt a „fejlődés” légkörének. Nyilván ezt erősítette a betelepülések, betelepítések egész sora a 18. században, például a békési, dél-alföldi, Duna menti részeken. S ezt erősítette később is a 19. századi migráció¹⁶, amit nagyban megkönnyített a táj szerkezeti adottsága, az alföldi közlekedés egyszerűbb, „könnyedebb” lehetősége, idővel modernizálódó formája. Valójában mindezek abba az irányba hatottak, hogy e területek az állandó kihívások közepette, bővülő „sokszínűségük” mellett, továbbra is képesek maradtak megőrizni a térszervező szerepköreiket a tájban. A 19. század végére több helyen is összefüggő vidéket, kiemelkedő fejlettségű-modernizációjú góccokat kezdtek alkotni ezek a centrumok. Régi szerepköreiket megtartva tehát, és újabbakkal bővítve azokat, továbbra is környezetük „főlé” emelkedtek. Ilyen volt a Három Város vidéke, beleértve Kecskemét városát is.

13 Vö. Márkus 1986: 43–52. és Beluszky 2001: 79–156.

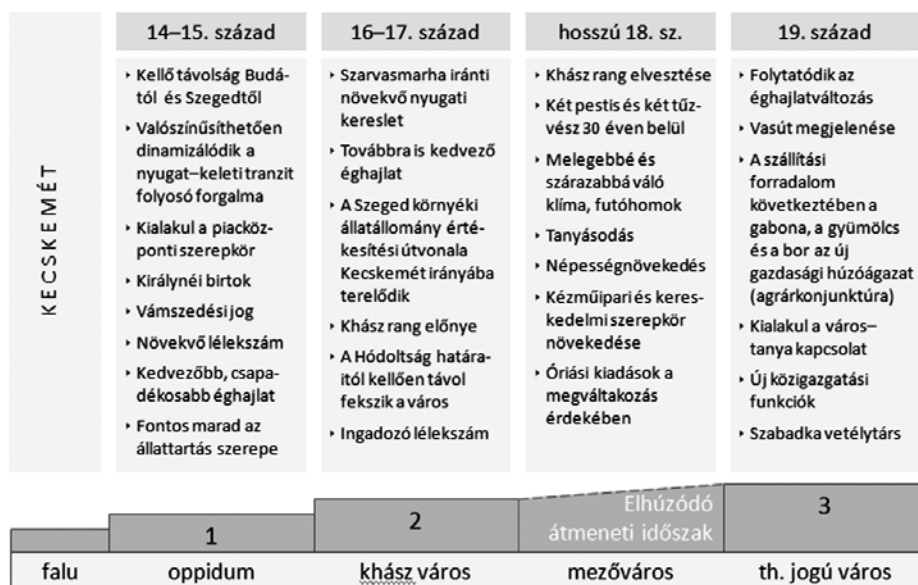
14 Vö. Benda 2006: 350–367.

15 Szilágyi 2012: 42–43.

16 Bővebben: Szilágyi 2015b: 93–130.

Konstrukció-dekonstrukció: az alkalmazkodó Kecskemét

Több lehetséges értelmezés teremthető a város „fejlődéstörténetével” kapcsolatban. Történeti-földrajzi, gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásban viszonylag jól követhető Kecskemét több évszázados formálódása egy három-négy szakaszos modell segítségével. Természetesen a konstrukció pusztán eszköz a megértés folyamatában. A modellben szereplő három szakasz a „fejlődésnek” egy-egy olyan lépcsőfoka, amelynek mindegyike közvetlen-közvetett fejleménye a földrajzi, a politikai, a közigazgatási, a gazdasági, s mindezek függvényében a helyi társadalmi környezetnek. Vagyis a lokális lehetőségek kihasználásában, a széles értelemben vett (előbb említett) környezeti feltételekhez való alkalmazkodásban¹⁷, tehát a „kihasználás” és az „alkalmazkodás” kölcsönös, finom összjátékában születtek meg a kecskeméti „városfejlődés” egymásra épülő lépcsőfokai (5. ábra).

5. ábra: A kecskeméti „városfejlődés” háromlépcsős modellje a középkortól a modern korig
Forrás: Szilágyi 2012: 40.

Kecskemét történetének korai szakaszáról csak kevés forrás szólaltatható meg. Ráadásul ezek értelmezésében sincs konszenzus a különféle tudományterületek képviselői között. Ezenfelül a kutatást az is nehezíti, hogy a már meglévő tudományos eredmények kontextualizálása rendszerint elmarad. Mindezek ellenére a régészeti feltárások és a régészeti geológia mellett ígéretes új perspektíva a korai kéziratok térképek bevonása a vizsgálatba.¹⁸ Ezek a törekvések jól illeszkednek

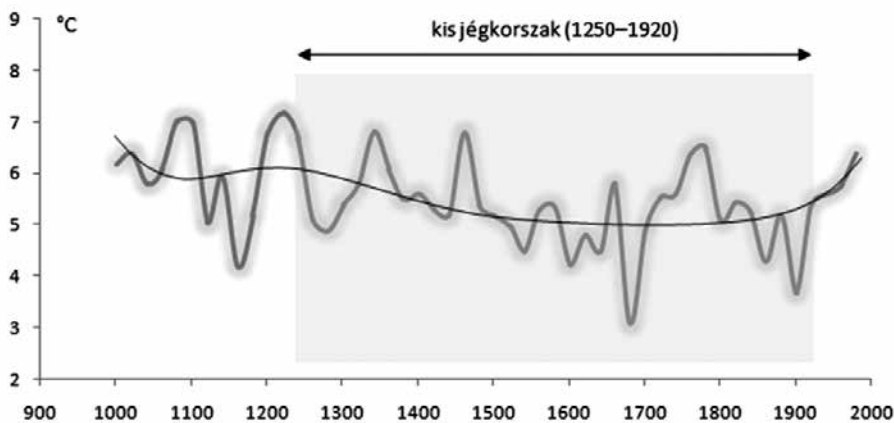
¹⁷ Az alföldi mezővárosok alkalmazkodóképességét hangsúlyozza: Szakály 1988.

¹⁸ Rosta 2014 és Sárosi 2013.

napjaink nemzetközi kutatásainak fő áramlatába.¹⁹ Ehhez kapcsolódóan az utóbbi évek egyik legfontosabb tudományos felismerése, hogy Kecskemét „történelmi városmagja” több település egybeolvadásával jöhetett létre. Sárosi Edit ugyanis azon a véleményen van, hogy a későbbi város, 1780-as években rögzített belvárosi alaprajzán két korábbi településmag körvonalai ismerhetőek fel.²⁰ Az egyik a Szent Miklós- (ferences) templom körül, a másik pedig a Homoki kápolna köré épülve, mely utóbbi pontos lokalizálására kevés esély maradt az azóta sűrűn beépített – szóban forgó – városrész miatt.

Arra sincs egyértelmű magyarázat, hogy Kecskemét minek köszönhette középkori „felemelkedését”. Ezzel kapcsolatban rendszerint négy tényezőt szokás említeni. Először is, a település fontos kereskedelmi útvonalak kereszteződésében formálódott. Másodsor, a Duna–Tisza közti transzferfolyosó origójában feküdt, nagyjából Pest és Szeged között félúton. Harmadszor, királynéi birtokként olyan kiváltságokkal, köztük vámjoggal rendelkezett, amely bizonyára mindennél jobban meghatározta a település késő középkori lehetőségeit. Végül negyedszer, Kecskemét kiemelkedésében a helyi állattartásnak is fontos szerep juthatott, melyben vélhetően részint a honfoglalás kori életmód hagyománya élt tovább.

Az utóbbi másfél-két évtizedben öles léptekkel intézményesülő történeti klimatológia új megközelítési alapokat teremtett és összetettebb értelmezési mezőket nyitott meg. Az éghajlatváltozás története iránti érdeklődésnek köszönhetően számos jelentős kutatási eredmény született. Ma már rendelkezésünkre áll olyan hosszú idősoros klímarekonstrukció, amely kifejezetten a Kárpát-medencei viszonyokat modellezi, megbízható módon, az elmúlt ezer év távlatában (6. ábra).

6. ábra: A Kárpát-medence évi középhőmérsékletének becsült értéke az elmúlt ezer évre 20 éves felbontással. Forrás: Kern 2010: 83. adatai alapján saját szerkesztés. Vö. Vadas–Rácz 2010: 57–59.

¹⁹ Opll 2011.

²⁰ Sárosi 2013: 125.

Kern Zoltán pár éve hasonló tudományos eredményre jutott, mint (azóta) a Miller-féle nemzetközi kutatócsoport.²¹ Meggyőzően bizonyította, hogy a középkori markáns éghajlatváltozás csaknem egy évszázaddal korábban, valamikor az 1200-as évek közepén vette kezdetét. A megelőző évszázadokhoz képest ekkortájt hűvösebbre és csapadékosabbra fordult az idő a Kárpát-medence területén is.²² Ezt a Nyugat-Európában a 19. század közepéig tartó, de a Kárpátokban hosszasan, egészen a 20. század elejéig²³ elnyúló időszakot nevezzük kis jégkorszaknak (1250–1920). Az éghajlatváltozás, úgy tűnik, kedvezően befolyásolta a 14. századtól a táji állattartás kondícióit, lehetővé téve a nagy testű állatok elterjedését a Duna–Tisza közti területen is. Az itt fekvő Kiskunság ugyanis csapadékmennyiség tekintetében a Kárpát-medence egyik legszegényebb vidéke. Emiatt rendkívül érzékeny az éghajlatváltozásra és az emberi jelenlét hatásaira.²⁴ A régészeti, geológiai és pollenanalitikai vizsgálatok egyértelműen bizonyították az elmúlt években, hogy a tatárjárás (1241–42) okozta pusztítás után a táj erdősült területei átmenetileg regenerálódni kezdtek; ennek ellenére a futóhomok, a kunok e vidékre történő letelepítését követően, mozgásba lendült. A nagyállattartó kun gazdálkodás ugyanis olyan környezeti terhelést jelentett a Kiskunságon, amelyre korábban csak a 4. és a 9. században, a szarmaták és az avarok idejében volt példa. A 13. század közepétől tehát már nemcsak a tatárok okozta pusztítás hatásával, hanem a tájhasználat megváltozásával kezdődő homokmozgás következményeivel is számolni kellett. Az Árpád-kori településállomány pusztulásával, illetve átfarmálódásával, a Kiskunsági-homokhát korábbi meghatározó centruma, Pétermonostora, és vele együtt más lakott helyek is megsemmisültek²⁵, majd újabb falvak és központok jöttek létre vagy erősödtek meg – köztük Kecskemét –, amelyekhez idővel a vidék úthálózata is igazodni kezdett. Így a Pest–Szeged főút nyomvonala a 14. században már megkerülve a kunok által sűrűbben lakott területet, Félegyházán és Kecskeméten haladt keresztül²⁶, amelynek felbecsülhetetlen jelentősége volt a település várossá válásának folyamatában.

A falu túlélte a tatár pusztítást, sőt a Kiskunság településállományában ekkor bekövetkező változások – mint az elpusztult telepek feladása, újratelepülése, újabbak alapítása, a kunok jelenléte és az idomuló úthálózat – mind hozzájárultak Kecskemét 14. századi kiemelkedéséhez. Ebben, Rosta Szabolcs szerint, alighanem a település stratégiai helyzete is meghatározó lehetett.²⁷ Királynéi birtokként²⁸ a járulékos kiváltságok és szerepkörök birtokában a város, alföldi

21 Kern 2010 vö. Miller et al. 2012.

22 Vö. Vadas–Rácz 2010: 58.

23 Szegedi 2010: 37.

24 Rosta 2014: 24.

25 Rosta 2014: 326–327.

26 Rosta 2014: 297–298. vö. 129. A főút már a 14. század végén bizonyíthatóan jelentős forgalmat bonyolított le. Draskóczy 2003: 60.

27 Rosta 2014: 129.

28 Lipóty 1935: 3.

viszonylatban, jelentős piacközponttá fejlődött²⁹, amely hatással volt (jobbára bevándorlás formájában) a helyi lakosság gyarapodására. Ennek egyik kézzelfogható bizonyossága már a 15. század első felében az említett Szent Miklós-templom átépítése, befogadóképességének bővítése.³⁰ Minden ránk maradt, igaz többnyire csak közvetett forrás abba az irányba mutat, hogy Kecskemét a városfejlődés eme *első lépcsőfokán*, a középkor végéig kiemelkedő mezővárosa (oppiduma), lélekszámát tekintve átlagon felüli nagyságú (1500 fős) centruma volt az országnak³¹, mely folyamatban ekkor már a közeli falvak elnéptelenedése³² is meghatározó szerepet játszott.

A város érvényesülési lehetőségei a 16. századtól a geopolitikai tér átrendeződésével alapvetően megváltoztak. A török hódítás új helyzetet teremtett. Ennek következtében Kecskemét (a rendszeresen fizetett adók fejében) megvásárolta a „khasz rangot”, mely kiváltság egyben a további „fejlődés” alapjául szolgált. Mindez előnyösen hatott a helyi, mindenekelőtt nagyállattartó gazdálkodásra és kereskedelemre. A város átalakuló, bővülő szerepköreit jellemzően az atlanti Európában ekkortájt lejátszódó gazdasági átalakulás is nagyban befolyásolta. E kibontakozó kereslet következménye volt az alföldi állattartás méretének látványos növekedése. Ehhez az átrendeződő struktúrához alkalmazkodott Kecskemét városa. A folyamat egyik fő mozgatórugója a 14. századi nagy pestisjárványt követő ismételt népességnövekedés volt, amelyben a kontinens lélekszáma másfél száz év alatt mintegy harmadával, a 16. század elejére 50-60 millióról 70-80 millióra emelkedett.³³ Mivel e növekvő lakosság élelmezésében jelentős szerep jutott más kelet- és közép-európai vidékek mellett³⁴ a Kárpát-medencének is, így az Alföld gazdasági potenciálja szintén felértékelődött. A táj terményeit, még inkább állatállományát a környezetükből kiemelkedő központok – mint amilyen Kecskemét is volt – gyűjtötték össze, majd továbbították a kontinens más részei felé.³⁵ Mindehhez az éghajlati feltételeket a „városfejlődés” ezen *második lépcsőfo-*

29 Szilágyi 2012: 18.

30 Biczó 1976: 350.

31 Kubinyi András, Csánki Dezsővel szemben, a középkor végére körülbelül 500-ra teszi a tényleges mezővárosok számát a Kárpát-medencében (Csánki 1913. oldalszám nélkül – Összegzés című táblázat; Kubinyi 1998: 280. vö. Új 2000: 50.). E városállomány felső harmadának (mintegy 150 városnak) az összlakosságát nagyjából 130 ezer főre becsülte. Eszerint a nagyobb, jelentősebb mezővárosok átlagos méretét hozzávetőlegesen 870 főben határozhatjuk meg. Kecskemét lélekszáma a 16. század elejére elérhette az 1500 főt (Bácskai 2002: 71. vö. Zimányi 1985: 381., 383.). A szabad királyi városok átlagos lélekszáma 3670 fő volt (Kubinyi 1998: 279. alapján saját számítás).

32 A Kiskunsági-homokhát pusztásodását vélhetően a nándorfehérvári küzdelmet követő pestisjárvány elterjedése, majd a nyomában fellépő éhínség és elvándorlás indíthatta el még jóval a mohácsi történeket megelőzően az 1450-es és 60-as években. Az említett táj 16. századi településállományának kétharmada az 1540-es évek előtt, ezt követően pedig mintegy ötöde pusztult el a század végéig (Rosta 2014: 284., 287. – 22. ábra).

33 Katus 2000: 181–182.

34 Davies 2006: 212–213.

35 Az állattartás vitathatatlan alföldi adottságai mellett a csapadékosabb éghajlatváltozás is abba az irányba hatott, hogy a kiterjedt legelők az 1570-es és az 1580-as években lehetővé tették éves szinten akár a 120–150 ezer darabszám körüli élőállat-kivitel a Kárpát-medencéből (Buza 2003: 138.). Kecskemét 1563 és 1564 fordulóján egy bő negyedév alatt az összesen kilenc Duna–Tisza közti mező-

kán továbbra is a kis jégkorszak, a település- és népességföldrajzi körülményeket pedig az elhúzódo pusztásodás folyamata nyújtotta.

Kecskemét, Szegedet nem számítva, a Duna–Tisza közi táj kiemelkedő, nagy népességkoncentrációjú vidéke lett. Az 1580-as években 6 ezernél is többen³⁶, köztük főleg menekültek éltek a városban.³⁷ Úgy vélem, Kecskemét az említett táj meghatározó (nem a mai értelemben vett) „multikulturális” központjaként értelmezhető, mely arculat a későbbi századok újabb bevándorlásai révén hasonlóan jellemzője maradt a városnak.³⁸ A helyiek és bevándorlók között elkerülhetetlen interakciók folyamatosan alakították a helyi társadalom karakterét, mentalitását. Az így formálódó sokszínű lakosság konfliktuskezelő, problémamegoldó képessége, toleránsabb, „nyitottabb” viselkedése az évszázadok alatt az egyik sajátos vonása lett a helyi társadalomnak. Aligha találhatnánk egyértelműbb jelét a „békés egymás mellett élésnek”, minthogy a 19. századra a meghatározó vallásfelekezetek templomai, szent helyei – szinte egyedülálló módon – mind a főtéren, vagy annak közvetlen szomszédságában kaptak helyet (7. ábra).

7. ábra: Panorámafelvétel a kecskeméti Nagytemplomból északkelet–délkeleti látószöggel, 1903. Forrás: Lovas 2006: 8–9. Megjegyzés: 1. kegyesrendi templom, 2. evangélikus templom, 3. zsinagóga, 4. református templom, 5. szent ferencrendi templom

A 17. századi még erősebb lehűlés (6. ábra) újabb makroregionális változásokat eredményezett Európa észak–dél irányú agrártér szerkezetében. A tovább folytatódó éghajlatváltozás akár száz kilométerekkel³⁹ tolhatta délebbre a gabona és a szőlő termesztetőségének északi határát, mely utóbbi ekkor már a Kárpát-medence területén húzódozott.⁴⁰ Ennek eredményeként mind a szőlőművelés,

város területéről Vácnál elvámolt 17 ezres szarvasmarha-állomány ötödét egymaga adta (Mészáros 1979: 134. – 46. táblázat alapján saját számítás). Ezzel szemben mások, a közel kétévnvi forgalom tükrében, inkább egyharmados arányról beszélnek (Entz–Genthon–Szappanos 1961: 30.).

36 Szilágyi 2012: 24.

37 Mészáros 1979: 202.

38 A 18. század végi adatok alapján a bevándorlók a távolabbi, főleg a dunántúli területekről származtak (Iványosi Szabó 1985: 399–400.). Az, hogy valóban meghatározó tényező lehet a multikulturális vonás egy település „fejlődése” során, jól igazolja az utóbbi idők brit történeti földrajzának kiemelkedő művelője, John Langton által írt egyik tanulmány is. Az alapos levéltári kutatásokra épülő munka az angol ipari forradalom bölcsőjének számító, 16–19. századi Lancashire regionális szerkezetét vette szemügyre, és azzal a megállapítással zárult, hogy a környezetéhez képest itt jelentős számban élő katolikusok meghatározó szerepet játszottak a helyben kibontakozó iparosodási folyamatban, noha az említett terület közel sem volt „katolikus régió”. A gyors és látványos gazdasági átalakulás mozgatórugója – Langton szerint – az volt, hogy Lancashire multikulturális régióinak számított. (Langton 1998: vö. Timár 2003: 354.)

39 Péczely 1979: 213.

40 Szegedi 2002: 40.

mind a borkereskedelem jellemzően felértékelődött.⁴¹ Tekintve, hogy a Kárpát-medencei mezővárosok fejlődésének alapvetően kétféle, a szőlőművelésre és a marhatartásra épülő útja létezett, úgy vélem, hogy Kecskemét mindkét potenciális városfejlesztő tényező birtokában olyan előnyre tett szert, amely alapjaiban járult hozzá a település későbbi jellegzetes vonásainak kialakulásához, majd konzerválódásához.

A város történetében a „hosszú 18. század” inkább átmeneti időszaknak, semmint újabb lépcsőfoknak tekinthető. A török kor végével indult, s a reformkor kezdetével végződött. Ez a nagyjából 130–140 év mélyen ható, de csak jóval később kiteljesedő folyamatokat indított el. Noha a város elvesztette a khász rangot, s a Rákóczi-féle harcok és más megpróbáltatások hasonlóan nyomot hagytak rajta, mégis Kecskemét vitalitását igazolja, hogy 1720 után alig két évtized alatt négyszeresére-ötszörösére, nagyjából 18 ezerre nőtt a lélekszáma; sőt, az évszázad végére, az újabb pestis ellenére, már a 22 ezer főt is meghaladta.⁴² A növekvő népesség élelmiszer-szükséglete újabb változást eredményezett a tájhasználatban, ezzel együtt az átmenetileg felmelegedő és szárazabbá váló klíma (6. ábra) hatására a futóhomok ismét mozgásba lendült. A kedvezőtlen következmények ellen erdő- és szőlőtelepítésekkel igyekeztek védekezni, amelynek egyik fejleménye a századfordulón túl a földek felparcellázása lett. Mindez maga után vonta a tanyák elterjedése – és a külterületi lakosság látványos növekedése – mellett a helyi paraszti társadalom átalakulását is.

A 18. század első felében a helyi nagyállattartó gazdálkodás folyamatosan veszített súlyából. Ehhez nemcsak az említett, szárazabbá váló klíma⁴³, hanem a város által korábban bérelt kun puszták többségének az elvesztése⁴⁴, vagyis a külterjes gazdálkodáshoz szükséges tér zsugorodása és a nyugati kereslet visszaesése is nagyban hozzájárult. Az utóbbi hatás összefüggésben állt a Nyugat-Európában a 18. század elején elkezdődő mezőgazdasági forradalommal, mely a század végére az említett területen jelentősen átformálta az addig fennálló keresleti-kínálati rendszert, és amely közvetve hatással volt a közép- és kelet-európai mezőgazdaságra is.⁴⁵ Az új kihívásokra többféle válasszal próbálkoztak a helybeliek. Egyfelől az 1740-es évektől lehetővé tették a zsidók korlátozott lete-

41 Már a középkor utolsó századaiban bizonyíthatóan foglalkoztak szőlőműveléssel Kecskeméten (Hornyik 1927: 76.).

42 KSH 1960: 120–121. Ekkor alföldi viszonylatban csak a 29 ezer fős Debrecen előzte meg, de országos szinten is mindössze Pozsony és Buda bírt több lakossal, mint ami Kecskemétnek volt. Utána közvetlenül Pest, Szeged, Szabadka és Selmecbánya következett. Ez a nyolc város alkotta a 18. század végén a legnépesebb centrumokat az országban, egyenként 20–29 ezer, összesen pedig közel 190 ezer fős népességgel (Bácskai 2002: 90.).

43 Közép-Európában a 17–18. század fordulóján jelentősen visszaesett a csapadék mennyisége. Mindezt jól illusztrálja, hogy a Fertő-tó az 1720-as években már alacsony vízállású volt, sőt 1740-ben, majd 1773-ban egyszerűen kiszáradt (Rác L. 2008: 200. – 1. ábra).

44 Hornyik 1927.

45 Orosz 2006: 47.

lepedését⁴⁶, amelytől bizonyára a kereskedelmi funkciók megerősödését várták.⁴⁷ Másfelől a 18. század közepétől kezdetét vette az elhúzódo és költséges megváltakozás, amelytől szintén gazdaságélénkítő hatást reméltek; mely azonban eleinte inkább a tanyák elterjedését segítette.

Kecskemét „hosszú 18. századi” lehetőségeit nagyban meghatározta az Alföld gazdaság szerkezeti átalakulása mellett a táj közigazgatási átrendeződése is. Ráadásul a marhatartás és marhakereskedelem láthatóan már nem jelentett (nyugati) kereslet híján további húzóágazatot, ennek helyébe fokozatosan előbb a gabona-, majd a zöldség- és gyümölcsstermesztés lépett. Az erre épülő piac pedig újabb sajátos vonását adta a későbbi, 19. századi városnak. Mivel e szempontból Kecskemét előnytelen forgalmi helyzetben volt (távol az 1802-ben megnyíló Ferenc-csatornától), és kedvezőtlen talajadottságú, többnyire futóhomokvidéken feküdt, így számára átmenetileg a fejlődés további útját a tranzitkereskedelmi funkciók erősítése jelenthette. (Alighanem ezért is volt a városra nézve rendkívüli hatású évtizedekkel később a vasúthálózatba való bekapcsolódás.) Végtére is Kecskemét történetében a „hosszú 18. század” a török kor utáni átállás, az eltérő gazdasági funkciók kialakítása, a térségben betölthető szerepek megtalálása: tulajdonképpen az újabb, minden korábbinál összetettebb alkalmazkodás időszaka volt; amely leginkább egy elhúzódo folyamatként értelmezhető. Ez idő alatt olyan új körülmények teremtődtek, amelyek a 19. századi városfejlődés további alapját képezték.

Noha Kecskemét szőlőkultúrája a középkorig nyúlik vissza⁴⁸, meghatározó szerepet a város gazdaságában csak jóval később, a 19–20. században, a „városfejlődés” *harmadik lépcsőfokán* tölthetett be. Sajátos összefüggés állt fenn ugyanis a helyi nagyállattartás leáldozása és a szőlészet felvirágzása között. A szőlőföldek eleinte a futóhomok megkötésére⁴⁹, később, a vasút megjelenésével, már a növekvő piaci kereslet kielégítésére kezdtek terjedni. A szőlő területe, a gyümölcsösökkel együtt, a 19. században másfél-kétszeresére bővült.⁵⁰ A vasút mint forradalmi szállítási eszköz tette lehetővé a helyben termelt gyümölcs s készített bor távoli piacokon történő értékesítését, amellyel a kecskeméti szőlő- és gyümölcsöskertek gazdasági szerepe is látványosan felértékelődött. A gabonakonjunktúra (1850–70, 1890–1910) mellett a gyümölcskonjunktúra (1890–1910, 1920–1940) lett a város

46 Ö. Kovács 1996: 38–39.

47 Az 1780-as években már 80, ötven évvel később pedig már 800 zsidó élt Kecskeméten (Ö. Kovács 1996: 59. – 3. táblázat).

48 Vö. Szabó [1934] 1983: 10.

49 Szilágyi 2012: 32.

50 1900-ban 7435 kat. hold szőlő övezte a várost (Lakos 1913: 366.). Itt jegyezzük meg azt is, hogy Lakos Béla adatai alapján a város szőlőterülete 1863-ban is csak 3387 kat. hold volt (Uo. 365.). Ez erősen ellentmond az első katonai felmérés alapján általunk végzett számításoknak, miszerint már 1783-ban 4300–4500 kat. hold szőlője volt a városlakóknak. A különbség tehát nagyjából 1000 kat. hold. Ezt az igen jelentős eltérést magyarázhatjuk mind a katonai felmérés „erősen túlzó” (?) pontatlanságával, vagy az 1863-as helyi felmérés hasonló pontatlanságával. Az utóbbi esetben elképzelhető az is, hogy nem teljes, kimaradhattak részek az összeírásból. Ekkora, közel 20-25 százalékos különbség elég valószínűtlennek tűnik a valóságban, de számításba kell vennünk a szőlőterületek különböző okokból történő zsugorodását is – jöllehet erre vonatkozó utalások eddig nem kerültek elő.

gazdaságának következő húzóereje. Ebben a vonatkozásban tehát aligha lehet túlbecsülni a vasút szerepét, hiszen a 18–19. század fordulóján hiába hozott az ország jó néhány, főleg Duna menti városában fellendülést egy korábbi gabonakonjunktúra⁵¹, földrajzi fekvéséből eredően Kecskemét, a versenyképes szállítás híján, ezzel a lehetőséggel ekkor még nem tudott élni. A Pest–Kecskemét közötti vonal 1853-ban, a Kecskemét–Szeged közt futó pedig a következő évben nyílt meg.⁵² A vasút felhasználásával a város rövidesen a távolsági kereskedelmi háló egyik meghatározó elemévé vált. Végül ennek a folyamatnak lett váratlanul katalizátora a homok, amikor a századvégi hegyvidéki filoxérapusztítás következtében a kártevőkkel szemben immunis helyi homoktalajok a szőlészetnek új területet biztosítottak.⁵³ Mindez látványosan hozzájárult a kecskeméti határ említett gyorsuló felparcellázásához, a helyi társadalomszerkezet átalakulásához.

A gazdasági konjunktúra hatására Kecskemét egyre városiasabb, modernizálódó arculatot mutatott, amelyben az 1870-es évektől meghatározó szerep jutott a polgári intézményrendszer kiépülésének is.⁵⁴ A vasút mellett leginkább a közigazgatási rangemelés tekinthető a „kecskeméti városfejlődés” *harmadik lépcsőfokán* elemi húzóerőnek. A település polgári igazgatási székhelyé válása számos városi szerepkörű intézmény megtelepedését segítette elő, mely folyamat közvetlenül hatással volt a helyi tisztviselői rétegre, annak hangsúlyosabbá válására. Mindezek következtében a város központi funkciói megerősödtek, mely kedvezően hatott a további pénzügyi-kereskedelmi szolgáltatások kiépülésére, és amely visszahatott a parcellázás, a telepítés, és végső soron a tanyásodás folyamatára.

Az újonnan épülő középületek, a parkosítások, a közvilágítás, vagy éppen a városközpont térburkolása mind-mind új alapokra helyezte a város működését.⁵⁵ A századfordulóra Kecskemét megtalálta a térszervezői szerepkörét is. A város és a tanyák között új kapcsolat formálódott.⁵⁶ A klasszikus tanyamodell⁵⁷ felbomlóban volt, helyette a tanyára való kiköltözés került előtérbe. E folyamat visszafordíthatatlannak bizonyult, mely egy teljesen átformalódó „gazdasági szimbiózisrelációt” takart a háttérben. A századfordulóra úgymond készen állt a város az 1920 utáni teljes gazdaságszerkezet-váltásra, a belterjes gyümölcsstermesztő kisüzemek kialakítására, mindenekelőtt az export útján értékesített, ipari méretű barackstermesztésre, illetve a helyi mezőgazdasági feldolgozóipar befogadására.

51 Fónagy 1998: 42. – E gabonakonjunktúra az 1780-as évek végén kezdődött, s az 1810-es évek végéig tartott.

52 Juhász 1998: 311. és Beluszky–Győri 2005: 60.

53 Bende 1929: 56–58.

54 Lásd bővebben: Beluszky–Győri 2005: 63–64.

55 Juhász 1998: 269–273., 304., 327., 337–340., 345.

56 Szilágyi 2011.

57 Beluszky 2001: 246.

Konklúzió: Kecskemét város „alkalmazkodásmodellje”

A 16–17. századi gazdasági fejlődés alapja a 15. századi nyugat-európai népességrobbanás következtében megnövekedett élelmiszer-szükséglet volt. Így módon a keresletre született alföldi válasz a nagyállattartó gazdálkodás elterjedése lett. Mindez persze jól illeszkedett a megváltozott geopolitikai viszonyokhoz, a kis jégkorszak alatt átalakuló táj arculatához, amelynek eredményeként a tájhasználat is jelentősen átformálódott. Az új gazdasági rendszer kialakulásában a szarvasmarha-konjunktúra, az éghajlatváltozás és a tájátalakuláson kívül hasonlóan meghatározó szerep jutott az elpusztásodás elhúzódó folyamatának. A lakatlan vidékek szabadon maradt földjeit a szigetként „kiemelkedő” nagyobb települések kezdték bérelni. Tulajdonképpen az alföldi nagyállattartó gazdálkodás kulcsa a felbomlott középkori településrendszer után maradt puszták elnéptelenedett helyzetének megtartása, konzerválása volt. Másképp fogalmazva, e külterjes állattartás és vele együtt a mezővárosok korabeli gazdasági prosperitása addig volt fenntartható, amíg újabb területek váltak lakatlanná, s amíg az elpusztult települések, vidékek helyzete változatlan maradt.

A „hosszú 18. században” éppen ez a „megmerevedett világ” bomlott fel. Újabb változások érték a tájat. A török kor végével, a Habsburg-hódítás után, magyarányú betelepülés, betelepítés vette kezdetét az Alföldön. A lakatlanná vált vidékek jelentős része pusztá maradt ugyan, de jó néhány falut, várost újra benépesítettek, amelynek hatására épp az említett nagyállattartó gazdálkodás keretei hullottak szét. Mindezzel párhuzamosan az újabb klímaváltozás, amely során melegebbé és szárazabbá vált az éghajlat, nemcsak a népességnövekedéshez teremtett kedvező feltételt Európa-szerte, hanem meghatározó szerepet játszott abban is, hogy a Kárpát-medence egyes vidékein ismét mozgásba lendüljön a futóhomok. Nemcsak a korábbi világ széthulló keretei, hanem a népességnövekedésre adott nyugat-európai válasz (a mezőgazdasági forradalom következtében a hazai szarvasmarha-kínálattal szemben mérséklődő kereslet) is hozzájárult a Duna–Tisza közti tájhasználat újabb változásához. Kecskemét válasza minderre, már csak saját növekvő lakossága miatt is, a szántóföldi területek gyarapítása volt, majd miután ez felgyorsította a homokmozgás folyamatát, az újabb felelet a szőlő- és erdőtelepítés lett.⁵⁸ Mindezek ellenére Kecskemét tovább próbálkozott a nagyállattartó gazdálkodási rendszer fenntartásával is. Ehhez viszont folytatnia kellett a puszták bérlését. Amikor azonban ez részben lehetetlenné vált, inkább arra törekedett, hogy felvásárolja a környező és távolabb fekvő pusztákat. Ennek a birtokpolitikának lett az eredménye, hogy a 19. század végére Kecskemét a Duna–Tisza közének legnagyobb területű mezővárosává nőtt. A várostól távolabb fekvő birtokok művelése olyan újabb kihívás volt, amelyre válaszul kialakultak a tanyák – nem minden előzmény nélkül.

A 19. század közepe újabb fordulatot hozott: a nagy gabonakonjunktúra (1850–70), a kiépülő vasúthálózat és a párhuzamosan zajló parcellázás ismételt alkalmazkodásra készítette a kecskemétiakat. Egyfelől megerősítésre került a

58 Szilágyi 2012: 30–31.

puszták felvásárlásának gyakorlata, így a külterületi részek bővítése továbbra is kulcsfontosságú maradt, kivált, hogy a helybéliek ebben látták biztosítva a város gazdasági növekedését, gazdasági potenciáljának erősítését. Másfelől mindezek következtében és az újabb felmelegedés hatására az emelkedő népességterhelés – amely nagyjából egybeesett az országos demográfiai robbanás időszakával⁵⁹ – azt eredményezte, hogy a lakosság egy része külterületre áramlott. A visszaszoruló nagyállattartással szemben a külterületi szállások gazdasági funkciója átlényegült. A tanyák folyamatosan „állandóan lakott helyekké” alakultak, ahol a szántóföldi művelés, a zöldség- és gyümölcsstermesztés lett a meghatározó. A termények egy része a helyi szükségletet, a többi pedig a „közeli” főváros gyorsan növekvő lakosságának keresletét elégítette ki. Budapest népessége a század utolsó harmadában kétszeresére-háromszorosára emelkedett, majd a 20. század elején már a 800 ezer lelket is meghaladta.⁶⁰ A filoxéra következtében gyakoribbá váló, kiterjedt (szőlő)telepítések felgyorsították a gazdaság szerkezeti átalakulását. A nagyállattartó gazdálkodás már nem volt képes biztosítani a helyi gazdasági növekedést, mivel a századfordulón a külterületi részek bővítése, a beszűkült lehetőségek miatt, nehézkessé vált. Újabb terület vásárlására 1907 után, Szentlőrinc pusztá megvételét követően⁶¹, már nem volt mód. Tulajdonképpen szükségessé, mi több, egyre sürgetőbbé vált a gazdasági szerkezetváltás, amihez a feltételek lényegében a 20. század elejére már adottak voltak. A 19. század végén már nem egyszerűen csak az átmenő áruforgalom bonyolódott le a városon keresztül, hanem Kecskemét a Duna–Tisza közti táj meghatározó gazdasági (termelői), kereskedelmi és közigazgatási központja lett. A város gazdasági potenciálját a növekvő lakossága, a város-tanya szimbiózisban formálódó új agrárrendszere és a fennálló keretek közt előnyös társadalomszerkezete biztosította.

A 20. század első felében a következő változást a trianoni államhatár kialakítása jelentette. A Kárpát-medence Alföldjének peremvidékét, ahol a táj fő vásárvonalá húzódott, és amelyen a legjelentősebb városok – mint Temesvár, Arad vagy Nagyvárád – feküdtek, 1920-ban közigazgatásilag leválasztották a régió belsőbb területeiről. Ezúttal ehhez az átfarmálódó gazdasági-települési térszerkezethez kellett kényszerűen alkalmazkodnia Kecskemétnek. A hozzá hasonló Szabadkát, az említett városokkal együtt, szintén elcsatolták. Ezzel a határ menti helyzetbe került Szegeddel szemben Kecskemét lett a Duna–Tisza közti táj meghatározó gazdasági és közigazgatási központja, a főváros egyik legfontosabb élelmiszerellátó városa-vidéke. Ebbe az új szerepkörbe nőtt bele Kecskemét a két világháború közötti években. Ekkor vált a növekvő külföldi kereslet révén meghatározóvá a helyi exportkereskedelem, melynek következtében a város körüli 5–10 kilométeres gyűrűben intenzív kertkultúra bontakozhatott ki az 1920-as évek végére.

⁵⁹ Katus 1979: 1119–1131.

⁶⁰ MSK Ús. 42. kötet: 806.

⁶¹ Entz–Genthon–Szappanos 1961: 58.

Sajátos kecskeméti vonások a 20. századra

Kecskeméten a 20. század elejére országos viszonylatban kedvező birtokstruktúra alakult ki: a törpebirtokosok aránya alacsonyabb, a kis- és középbirtokosoké pedig jóval magasabb volt.⁶² A helyi társadalom különös stabilitását, ami a nagyszámú helyi földbirtokos rétegre épült, tovább növelte a kereskedők, kivált a gyümölcskereskedők emelkedő aránya.⁶³ Lényegében a város gazdaságát, és azon keresztül társadalmát az előbbi két réteg szimbiózisa határozta meg, illetve tartotta mozgásban. Az exportpiacnak köszönhetően a gazdasági válság éveiben (1928–1935) is mindössze 8 százalékos⁶⁴, az országos értéknek csupán negyede volt a munkanélküliek aránya Kecskeméten, ahonnan még ezekben az években is az országos gyümölcskivitel több mint 40 százaléka származott.⁶⁵ Ezek a kedvező strukturális vonások nagy szerepet játszottak abban, hogy a várost, a magas természetes szaporodás és Budapest közelsége ellenére is, nem a népesség elvándorlása, hanem inkább megtartása jellemezte a két háború között.⁶⁶

Ez, és a település török kori múltja olyan képzetet keltett a kortársakban, mint ha a város gazdag lenne.⁶⁷ Ehhez felfokozott elvárások egész sora társult. Erdei Ferenc, Móricz Zsigmond vagy Németh László példaként állították Kecskemét idealizált képét olvasóik elé.⁶⁸ Elhallgatva, hogy a viszonylagos jólét mögött rendkívüli mértékű volt a helyi gazdák eladósodása. Ennek súlyossága azonban akkor vált szemléltethetővé, mint egy nyílt törés, amikor a város agrárgazdasága az 1935. évi természeti csapások⁶⁹ miatt átmenetileg megbénult, lakói pedig ideig-óráig kilátástalan helyzetbe kerültek, hiszen az agrártársadalom mellett a feldolgozóipar és a szolgáltató szektor keresőit is érzékenyen érintette a krízis. A rendszertelenül visszatérő rossz termésévek hozzájárultak ahhoz, hogy az időjárással szembeni kiszolgáltatottság érzete, a válságos időkben, mélyen beépüljön

62 MSK ÚS 112. kötet, saját számítás.

63 Szilágyi 2014b: 153.

64 Szilágyi 2012: 131.

65 Konkoly Thege 1935: 105.

66 A helyi földbirtok-politika eredményeként az első világháború után több mint 40 százalékkal nőtt a zöldéségek, a szőlők és gyümölcsösök területe Kecskeméten. A csaknem egymillió gyümölcsfa bő negyedét az 1930-as években már a kajszibarack adta, mely gyümölcs iránt hatalmas kereslet mutatkozott nemcsak a szomszédos osztrák, hanem a távolabbi svájci, olasz vagy német piacokon is. Lényegében ez tette lehetővé a helyi gazdasági prosperitást. De a helyi birtokpolitika életképes paraszti gazdaságok egész sorát is életre hívta. Ezzel nemcsak alföldi, hanem országos viszonylatban is egyedülálló agrártársadalmi szerkezet alakult ki, melyhez fogható csak Hódmezővásárhelyen volt. Az 1930-as években a kecskeméti kisparaszti réteg aránya 27 százalékra tehető, miközben a keresők több mint fele őstermelésből élt. Ezek a körülmények kedvezően hatottak a gyermekvállalási kedvre. A természetes szaporodás az átlagot messze meghaladó, 11 ezrelék körül alakult, melynek eredményeként a meglehetősen fiatal korstruktúra lehetővé tette a szükséges munkaerő-utánpótlás biztosítását. Miközben a foglalkozásszerkezeti változásokat leginkább a mezőgazdasági munkaerő-kibocsátás és az ipari szektor részleges felszívó hatása jellemezte.

67 Horváth 1940.

68 Erdei 1937: 66–130.; Móricz 1958a [1926]: 224., Uő 1958b [1932]: 167., Uő 1958c [1932]: 156.; Németh 1942: 90., Uő 1968: 438.

69 KKN 1936: 65–103.

az itt élők tudatába. Következésképp a város természetföldrajzi vonásai (talán a szükségesnél jobban) visszatükröződtek a kecskeméti önképében.

A város földrajzi adottságai lényegében a helyi mentalitás nélkülözhetetlen elemét képezték. E viszonyrendszer nélkül a kecskemétiség veleje „megfoghatatlan”. Az évszázadok során egy erősen földhözkött vállalkozói, „parasztpolgári” mentalitás alakult ki Kecskeméten, amelynek – a fölbirtokon túl, a kortársak szerint⁷⁰ – központi eleme volt a „kereskedői szellem” és a „vagyonserzési vágy”. Mindez hatással volt a sajátos társadalomszerkezet kialakulása mellett arra is, ahogyan például a szociális ügyeket kezelték, és ahogyan a kultúra hangsúlyos szerephez juthatott a városban a 20. század első felében. Még akkor is felfejthető a helyi mentalitás többrétűsége, ha időközben a város hírnevét a „valóságosnál” csillogóbb máz vonta be. Így kerülhetett Kecskemét a „gazdagváros” vagy a „parasztváros” szerepébe, de a kortárs írók tollán keresztül így kerülhetett az akkori politikai narratívába is – mint a „gyermek” és a „gyümölcs városa”.⁷¹

Az említett kiszolgáltatottság ellenére a lakosságban – tekintve, hogy a város más gazdasági potenciállal mint a termőföld vagy az olcsó, szakképzetlen munkaerő, nem rendelkezett – erős kötődés alakult ki a földhöz. A föld volt a helyi társadalomban a mobilitás legfőbb záloga. Ennek birtokában esély volt nemcsak a jobb anyagi körülmények megteremtésére, de a „kecskeméti társadalomban” való felemelkedésre is. Az érvényesülés tradicionális útja, eszköze a birtok maradt, még ha ehhez sokaknak az eladósodást is fel kellett vállalniuk. Mindez rávilágít a kecskeméti gazdatársadalom páratlan vállalkozói kedvére is. Ez a vállalkozói szellem más volt, mint például a győri.⁷² Homlokterében a föld, s a hozzá kötődő vagyonosodási, mobilitási lehetőségek álltak. Nem túlzás azt hangoztatni, hogy a kecskeméti gazdaság és társadalom mozgatórugója a 20. század első felében is, legtöbb vonatkozásban a föld volt és maradt. A földhöz való viszony alapvetően meghatározta a „kecskeméti társadalom” különböző rétegeinek a mentalitását.

Az 1920-as években tovább folytatódó parcellázás és az évtized második felében fellendülő helyi gazdaság eredményeként a külterületi lakosság aránya egyedülállóan magasra, csaknem 60 százalékra nőtt.⁷³ A tanyán élő családok döntő többségének a kapcsolata a várossal meglazult. Bár sokukat rokoni szálak fűzték még mindig a városhoz, a meghatározó (ekkor már) inkább a gazdasági kötelék volt. Ezek a tanyák szezonális ciklusonként lüktető gazdasági szimbiózisban álltak a várossal. A klasszikus város–tanya kapcsolat felbomlott, helyébe az exportpiacot és a helyi mezőgazdasági feldolgozóipart kiszolgáló gazdaságok léptek. A kecskeméti piac erre az új rendszerre épült fel, amelynek keretét a centrum tanyazóna⁷⁴ adta, működését pedig a nagyszámú helyi kereskedőréteg, kivált az exportkereskedők biztosították.

⁷⁰ Wolf [1926]: 25.

⁷¹ Szilágyi 2012: 50–149.

⁷² Vö. Szakál 2002.

⁷³ Szilágyi 2012: 100–101.

⁷⁴ Szilágyi 2011: 34–38.

Végül fontos hangsúlyozni, hogy az 1930-as években megfigyelhető jobbra-
tolódás következménye, a zsidóellenesség⁷⁵, még a háborús évek elején is csak
mérsékelt volt Kecskeméten. Rendkívüli szerepet játszott ebben, hogy a termény-
kereskedelem, kiváltképp a helyi exporttevékenység a zsidó nagykereskedők
kezeben volt. Eszerint a zsidók ellen foganatosított lépések egyet jelentettek
volna a helyi piac összeomlásával, a város akkori gazdaságának megbénulásá-
val. Tudta ezt mindenki Kecskeméten. Éppen ezért fogalmazható meg, hogy a
kertkultúrára épülő gyümölcsexport nemcsak a munkanélküliséggel szemben
bizonyult hatékony eszköznek, hanem a helyi zsidó közösség fölé is védernyőt
borított egészen az 1940-es évek első harmadáig.

Felhasznált forrás és irodalom

Forrás

- KKN 1936. *A Kecskeméti Közlöny naptára 1936*. Szerk. Horváth Ödön. Kecskeméti Közlöny
Nyomda és Lapkiadó Vállalat, Kecskemét.
- KSH 1960. *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk. Danyi Dezső–Dávid
Zoltán. Központi Statisztikai Hivatal, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya,
Budapest
- MGT 1928. *Magyarország gazdaságföldrajzi térképe*. (Negyedik kiadás.) Teleki Pál és
Cholnoky Jenő közreműködésével hivatalos adatok alapján szerkesztette Fodor
Ferenc. Magyar Földrajzi Intézet R. T., Budapest. In: *A Föld és élete. Világrészek, országok,
emberek*. 6. kötet. *Magyarország földrajza*. Cholnoky Jenő. Franklin-Társulat kiadása,
Budapest [1937], melléklet
- MSK Ús. 42. kötet. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Első rész.
A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Királyi
Központi Statisztikai Hivatal, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat, Budapest,
1912. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 42.)
- MSK Ús. 46. kötet. *A magyar szent korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma
községenként*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Athenaeum Irodalmi és
Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új
sorozat, 46.)
- MSK Ús. 48. kötet. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Második rész.
A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Magyar Királyi Központi
Statisztikai Hivatal. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat, Budapest, 1913.
(Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 48.)
- MSK Ús. 99. kötet. *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben*. I. [rész]. *Törvényhatóságok
és községek (városok) szerint*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Stephaneum
Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1936. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új
sorozat, 99.)
- MSK Ús. 112. kötet. *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben a
gazdaságok (üzemek) nagysága szerint*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal,
Stephaneum Nyomda, Budapest, 1941. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat,
112. köt.)

75 Vö. Gyáni 2010: 11.

Irodalom

- Bácskai Vera 2002. *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Osiris Kiadó, Budapest. (Osiris Könyvtár Történelem)
- Beluszky Pál 2001. *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. (Dialóg Campus Szakkönyvek, Dialóg Campus Tankönyvek)
- Beluszky Pál–Győri Róbert 2005. *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Benda Gyula 2006. *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest
- Bende László 1929. *A kecskeméti szőlő- és gyümölcsstermelés fejlődéstörténete*. A Kecskeméti Közlöny Nyomda- és Lapkiadó Vállalat kiadása, Kecskemét
- Biczó Piroska 1976. *Jelentés a Kecskemét-Kossuth téren végzett ásatásról*. In: *Cumania* 4. kötet. Szerk. Horváth Attila–H. Tóth Elvira. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kecskemét, 329–360. (Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Archeologia)
- Bulla Béla 1940. *Az Alföld*. Magyar Szemle Társaság, Budapest. (Kincsestár, A Magyar Szemle Társaság Könyvtára, 116.)
- Bulla Béla–Mendöl Tibor 1947. *A Kárpát-medence földrajza*. Egyetemi Nyomda, Budapest. (Nevelők Könyvtára, 2.)
- Buza János 2003. *A török kori Magyarország gazdaságtörténete*. In: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. 8. kiadás. Szerk. Honvári János. Aula Kiadó, Budapest, 79–159.
- Csánki Dezső 1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 5. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1913
- Davies, Norman 2006. *Lengyelország története*. Osiris Kiadó, Budapest
- Draskóczy István 2003. *A honfoglalástól a 16. századig*. In: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. 8. kiadás. Szerk. Honvári János. Aula Kiadó, Budapest, 7–78.
- Entz Géza–Genthon István–Szappanos Jenő 1961. *Kecskemét*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. (Városképek–Műemlékek, Kecskemét)
- Erdei Ferenc 1937. *Futóhomok. A Duna–Tisza köz földje és népe*. Athenaeum, Budapest
- Fónagy Zoltán 1998. *A bomló feudalizmus gazdasága*. In: *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Szerk. Gergely András. Korona Kiadó, Budapest, 25–56.
- Gyáni Gábor 1988. *Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról*. Valóság 31, 4, 76–83.
- Gyáni Gábor 1991. *Érvek az elkanyarodás ellen. Reflexiók Pach Zsigmond Pál „A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén” című írására*. BUKSZ 3, 4, 406–409.
- Gyáni Gábor 2010. *A magyar polgári elitek értékrendszere és regionális változatai*. Tér és Társadalom 24, 2, 5–16.
- Győri Róbert 2005. *A térszerkezet átalakulásának elemei a Kisalföld déli részén (a XVIII. század végétől a XX. század elejéig)*. Doktori értekezés kéziratban. Témavezetők: Beluszky Pál, Nemes-Nagy József. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Győri Róbert 2006. *Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején*. Korall 24–25 (június), 231–250.
- Hanák Péter 1992. *Kezdjük újra a régió-vitát? Pach Zsigmond Pál: „A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén” című írásáról*. BUKSZ 4, 1, 6–10.

- Hornyik János 1927. *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története*. (Posztumusz kiadás. Eredeti kézirat kelt: 1885.) Kecskemét Törvényhatósági Jogú Város Múzeuma, Kecskemét. (Kecskemét Törvényhatósági Jogú Város Múzeumának Kiadványai, 1.)
- Horváth Ödön 1940. *Parasztváros–kulturváros*. (Előadás kéziratban.) Katona József Társaság, Kecskemét. (Lelőhely: MNL BKML, X-52, 4. doboz, 3. tétel, P.)
- Iványosi-Szabó Tibor 1985. A migráció Kecskeméten 1662–1711. In: *Bács-Kiskun megye múltjából*. 7. kötet. Gazdaságtörténeti és demográfiai feldolgozások. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 389–434. (A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványa, 9.)
- Juhász István 1998. *Kecskemét város építéstörténete*. Kecskemét Monográfia Szerkesztősége és a Tiberias Bt., Kecskemét. (Kecskeméti füzetek, 8.)
- Katus László 1979. *A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai*. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 6/2. kötet. *Magyarország története 1848–1890*. Szerkesztőbizottság vezetője Pach Zsigmond Pál, főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1119–1163.
- Katus László 2000. *A középkor története*. Egyetemi tankönyv. Pannonica–Rubicon Kiadó, Budapest
- Kern Zoltán 2010. *Éghajlati és környezeti változások rekonstrukciója faégyűrűk és barlangi jég vizsgálata alapján*. Doktori (Ph.D.) értekezés kéziratban. Témavezetők: Gábris Gyula és Kázmér Miklós. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földtudományi Doktori Iskola Földrajz–meteorológia program, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Geokémiai Kutatóintézet, Budapest. (Online: http://teo.elte.hu/minosites/ertekezes2010/kern_z.pdf)
- Konkoly Thege Gyula 1935. *Kecskemét gyümölcsstermelésének jelentősége* (Különlenyomat) Magyar Statisztikai Szemle 13, 5, 99–113.
- Kubinyi András 1998. *Gazdasági élet és társadalmi átalakulás a középkor végén*. In: Engel Pál–Krisztó Gyula–Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. Osiris Kiadó, Budapest, 275–324.
- Kubinyi András 2000. *Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. (Dél-alföldi Évszázadok, 14.)
- Lakos Béla 1913. *Kecskemét gazdasági fejlődése*. II. rész. Huszadik Század 14, 10, 356–374.
- Lakos Béla–Németh József 1926. *Magyarország és a Kárpáti-medence földrajza. A gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák I. osztálya részére*. Magyar Földrajzi Intézet Részvénytársaság, Budapest
- Langton, John 1998. *The Continuity of Regional Culture: Lancashire Catholicism from the Late Sixteenth to the Early Nineteenth Century*. In: *Issues of Regional Identity. (In Honour of John Marshall)*. Ed. Edward Royle. Manchester University Press, Manchester and New York.
- Lipótzay Sándor 1935. *Kecskemét th. város birtokszerezése és a szabad királyi városság kérdése*. Felelős kiadó: Lipótzay Sándor, Szeged. (Kolozsvári-Szegedi Értekezések a Magyar Művelődéstörténelem Köréből, 30.)
- Lovas Dániel 2006. *Élet a régi Kecskeméten. Hétköznapiak és ünnepek a 20. század első felében, magángyűjteményekben található régi fotókon és képeslapokon*. Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét. (Magyar Múzsza Könyvek)
- Márkus István 1986. *Az „alföldi út” és elakadása*. Igrici, Gelej, Mezőcsát. Valóság 29, 4, 30–58.
- Mészáros László 1979. *Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén*. In: *Bács-Kiskun megye múltjából*. 2. köt. *A késői feudalizmus kora*. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 58–286.

- Miller, Gifford H.–Geirsdóttir, Áslaug–Zhong, Yafang–Larsen, Darren J.–Otto-Bliesner, Bette L.–Holland, Marika M.–Bailey, David A.–Refsnider, Kurt A.–Lehman, Acott J.–Southon, John R.–Anderson, Chance–Björnsson, Helgi–Thordarson, Thorvaldur 2012. Abrupt Onset of the Little Ice Age Triggered by Volcanism and Sustained by Sea-ice/ocean Feedbacks. *Geophysical Research Letters* 39, 102708, 1–5. (doi:10.1029/2011gl050168.)
- Móricz Zsigmond 1958a [1926]. *A magyar gyümölcs nemzeti kincs*. In: *Riportok* 2. kötet. (1920–1929). Szerk. Móricz Zsigmond. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 241–245.
- Móricz Zsigmond 1958b [1932]. *A föld meghódítása*. In: *Riportok* 3. kötet. (1930–1935). Szerk. Móricz Zsigmond. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 167–171.
- Móricz Zsigmond 1958c [1932]. *Kecskemét*. In: *Riportok* 3. kötet. (1930–1935). Szerk. Móricz Zsigmond. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 155–160.
- Nemes Nagy József 2009. *Terek, helyek régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Modern Regionális Tudomány Szakkönyvtár)
- Németh László 1942 [1939]. *Kisebbségekben*. I–II. kötet. Magyar Élet Kiadása, Budapest
- Németh László 1968. *Kecskemét*. In: Németh László: *Kiadatlan tanulmányok*. 2. kötet. Magvető Kiadó, Budapest, 435–439.
- Oppl, Ferdinand 2011. *The European Atlas of Historic Towns*. Project, Vision, Achievements. *Ler história* 60, 169–182.
- Orosz István 2006. *A mezőgazdasági termelés*. In: *Európa az újkorban (16–18. század)*. Szerk. Orosz István–ifj. Barta János–Angi János. Multiplex Media–Debrecen University Press, Debrecen, 35–47.
- Ö. Kovács József 1996. *Zsidók a Duna–Tisza közén*. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. század. Kecskeméti Lapok Kft. és Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, Kecskemét. (Kecskeméti Füzetek, 6.)
- Pach Zsigmond Pál 1963. *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszék. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Pach Zsigmond Pál 1991. *A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén*. BUKSZ 3, 3, 351–361.
- Pach Zsigmond Pál 1992. *Érvek az elkanyarodás mellett. Válasz Gyáni Gábor Érvek az elkanyarodás ellen és Hanák Péter Kezdjük újra a régió vitát? című írására*. BUKSZ 4, 2, 145–154.
- Péczy György 1979. *Éghajlat*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Rác Lajos 2008. *Magyarország környezettörténete az újkorig*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest. (Természet-történelem, 1.)
- Rosta Szabolcs 2014. *A Kiskunsági homokhátság 13–16. századi településtörténete*. Doktori (PhD.) értekezés kéziratban. Témavezető: Laszlovszky József. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, ELTE Történettudományi Doktori Iskola, Régészettudományi Intézet doktori program, Budapest. (Online: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/rostaaszabolcs/diss.pdf>)
- Sárosi, Edit 2013. *Landscapes and Settlements in the Kecskemét Region, 1300–1700*. Doctoral dissertation, manuscript. Supervisors: Katalin Szende and József Laszlovszky. Medieval Studies Department, Central European University, Budapest. (Online: www.etd.ceu.hu/2013/mpabee01.pdf)
- Szabó Kálmán [1934] 1983. *Kecskemét szőlő- és gyümölcsstermelésének multja*. (Hasonmás kiadás.) Katona József Társaság, Kecskemét
- Szakál Gyula 2002. *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940. Sikeres történeti modellváltás*. L'Harmattan, Budapest

- Szakály Ferenc 1988. *Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege*. Valóság 31, 3, 39–51.
- Szegedi Sándor 2002. *A környezet és a társadalom kölcsönhatása a Kárpát-medencében a honfoglalástól a XX. századig*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Szegedi Sándor 2010. *Félezer év fagyoskodás. A kisjégkorszak jelleme*. A Földgömb, új sorozat 12, 3, 26–37.
- Szilágyi Zsolt 2011. *Város–tanya kapcsolat a Horthy-kori Kecskeméten*. Tér és Társadalom 25, 2, 29–47.
- Szilágyi Zsolt 2012. *Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében*. Kecskemét Írott Örökségéért Alapítvány, Kecskemét. (Kecskeméti Örökség Könyvek, 2.)
- Szilágyi Zsolt 2013. *A sárréti falvak laterális kapcsolathálója 1925-ben*. In: *Vidék és város: ellentétek és kölcsönhatások a 20. századi Magyarországon*. Szerk. Pallai László. MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Osztályközi Állandó Bizottság, Hajdúnánás, 45–82.
- Szilágyi Zsolt 2014a. *Alföldi vonzaskörzetek és piacközpontok 1925-ben I. Módszertani megközelítések, vizsgálati keretek*. Agrártörténeti Szemle 55, 1–4, 107–156.
- Szilágyi Zsolt 2014b. *Hajnali suttogó II. Kecskeméti gyümölcskereskedők a 20. század első felében*. In: *Piacok a társadalomban és a történelemben*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciájának kötete. Szerk. Halmos Károly, Kiss Zsuzsanna, Klement Judit. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 147–161.
- Szilágyi Zsolt 2015a. *A fejlettség területi különbségei az Alföldön a 20. század elején*. In: *Föld, parasztság, agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében*. Szerk. Varga Zsuzsanna és Pallai László. DE Történelmi Intézet, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Hajdúnánás Város Önkormányzata, ELTE Új- és Jelenkori Magyar Történelem Doktori Program, MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Osztályközi Állandó Bizottság, Hajdúnánás, 37–112.
- Szilágyi Zsolt 2015b. *Települések közti kapcsolatok az Alföldön a 20. század első harmadában*. 1. rész. *Feltételek és kontextusok teremtése az alföldi falvak laterális kapcsolatainak elemzéséhez*. MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (2012–2015). Tudományos eredmények záró kézirat. (Online – <http://real.mtak.hu/28771/1/Szil%C3%A1gyi%20Zsolt%20--%20Bolyai%20k%C3%A9zirat%2014.pdf>)
- Timár Lajos 2003. *Történeti földrajz és társadalomtörténet*. In: *Bevezetés a társadalom történetébe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk. Bódy Zsombor, Ö. Kovács József. Osiris Kiadó, Budapest, 341–370.
- Vadas András–Rácz Lajos 2010. *Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején*. Agrártörténeti Szemle 51, 1–4, 39–62.
- Wolf István [1926]. *Kecskemét hj város monográfiája*. Doktori értekezés kéziratban. (Lelőhely: MNL BKML, XV-7, Nr. 8.)
- Zimányi Vera 1985. *Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig*. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 3/1. köt. *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Budapest, 285–391.